

HAIGUSE TEMAATIKA JA METAFLOORIKA MADIS KÕIVU DRAMATURGIAS

Piret Kruuspere

Eesti Teaduste Akadeemia Uneri ja Tuglase Kirjanduskeskus

Ülevaade. Käsitlen eesti kirjaniku, füüsiku ja filosoofi Madis Kõivu (1929–2015) näidendeid – koos põigetega tema proosasse ja esseistikkasse –, vaadeldes neid ühelt poolt autobiograafilises ja teisalt ühiskondlik-poliitilises, täpsemalt siirdeaajastu kontekstis. Keskendun põhiliselt 1990. aastatel teatrilavale jõudnud draamaloomingule ning analüüsin haiguse temaatikat (tiisikus, neurootilised vaevused) ja sellega liituvaid motiive (kehalisus, puue, invaliidsus, trauma, hirm), samuti metafoorseid haigusnähte (iiveldus jms). Tekstide lähilugemisele lisaks olen toetunud käsitlustele, mis vaatlevad haiguste omistatud kultuurilisi tähendusi (sh stereotüüpe) ja haigustega seotud metafoorikat, samuti uurimustele haiguse kujutamisest ja tähendusest eesti kirjanike elu- ja loomeloos. Näitan, kuidas Madis Kõiv on haiguse temaatika ja metafoorika kaudu isikupärasel moel avardanud ja süvendanud meie rahvusliku mineviku ja (traumaatilise) ühismälu mõtestamist-tõlgendamist algupärasel dramaturgias ja teatrilaval.¹

Võtmesõnad: Madis Kõiv, eesti näitekirjandus, siirdeaeg, rahvuslik ajalugu, traumaatiline mälu, haigus, puue, kehalisus

Sissejuhatuseks

Madis Kõivu avastamine ja lavastamine eesti teatris langes suuresti 1980. aastate lõpus alanud ja 2000. aastate alguseni kestnud siirdeaajastu keskmesse, resoneerides siirdekultuurile omaseks peetud

¹ Siinse artikli aluseks on ettekanne „Haigus kui nähtus ja metafoor Madis Kõivu dramaturgias” A. H. Tammsaare muuseumi 11. sügiskonverentsil „Kirjandus ja haigus” (30.11.2015) ning sama teksti laiendatud versioon ettekandena Eesti TA Uneri ja Tuglase Kirjanduskeskuse seminaril (10.11.2017).

dünaamilisusega.² Siirdekultuuris on toodud esile eri kunstides omaks võetud uusi mõtteviise, katsetamist uute esteetikatega ja piiride kompamist, samuti eripärast ajataju: „aeg on sündmustest tihe ning samas vastuoludest pingestatud” (Epner, Viires 2021: 8). Kõnekas on osutus teatavale diskrepantsile: „Siirdeühiskonnas on ühiskonnas valitsevate väärtuste ja reaalse elu kooskõla häiritud, sest materiaalne ja sotsiaalne keskkond areneb ühtede reeglite järgi, kultuurilised arusaamad, tõlgendusmallid ja väärtushinnangud aga on pärit hoopis teistsugusest kontekstist. [...] 1990. aastate globaalne postindustriaalne kultuur ei sobi kokku siirdeühiskondade hilinenud modernismipüüdlustega ja „laulva revolutsiooni” rahvusriiklike aadetega” (Lauristin, Vihalemm 1998: 906–907).

Teatri puhul on ühest sotsiaal-kultuurilisest ajajärgust teise ülemineku algus dateeritud 1987.–1988. aastaga: nõukogulikud kontrollmehhanismid hääbusid, teatrimaastikule ilmusid vabaturpid, kusjuures riiklik repertuaariteatrite süsteem jäi püsima. 1990ndate algusaastatel kahanes ootamatult järsult publiku hulk. Kümnendivahetusel eriti hoogsalt tekkinud loomekooslused ja alates 1990. aastate keskpaigast aktiveerunud suveteater tõid kaasa uuslavastuste arvu märgatava kasvu; kümnendit iseloomustavad ka meelelahutusteatri taassünd ja publiku diferentseerumine. Üldiselt säilis 1990ndatel järjepidevus murrangueelse eesti teatriga ja teatri-süsteemi ei tabanud sedalaadi katkestused nagu näiteks filmi- ja visuaalkunsti. (Epner 2016: 24–26) 1990ndate teatripildis ei paistnud veel silma suuri temaatilisi ega stiililisi murranguid, ent kindlasti oli muutunud lavakunsti asend ühiskonnas: aegamööda kippus teater minetama senise vaimse liidri või vaikse vastupanu ärgitaja staatust.

Juba 1980. aastate lõpus hakkas poliitilist maiku päevakajateater taanduma ja lavadel kasvama esteetilis-subtiilsem alge (Luik 1987);

² 1990. aastatel jõudis publikuni 13 Kõivu lavatõlgendust. Siinkohal peab märkima, et mitu näidendit on algselt – enamasti käsikirjalistena – pärit (palju) varasemast ajast ja jõudnud sageli trükki mõnevõrra hiljem kui lavale. Eesti kultuuriruumi ilmusid need aga olulise fenomenina kõnealusel kümnendil.

1990. aastatel näis eesti teater eelistavat ühiskondlikele probleemidele ja argielu reaalsusele pigem abstraktseid ja subjektiivseid teemasid (Rähesoo 2000b: 14). Kunstilise peavooluna jätkus stiil, mida Luule Epner (2016: 28) on iseloomustanud kui modernrealismi, st metafooriteatri mõjul sündinud lavaliste kujunditega rikastatud psühholoogiline realism. Varasemast, üldjoontes võrdväärse kunstilise tasemega teatripildist joonistusid 1990ndatel välja Eesti Draamateater ja Tallinna Linnateater, kus olulisemate lavastajatena kerkisid esile vastavalt Priit Pedajas ja Elmo Nüganen. Tegusalt jätkasid eesti teatris tollal ka Mikk Mikiver, Mati Unt, Jaan Tooming, Merle Karusoo jt. 1980.–1990. aastate vahetusest alates võis näha noorema režii põlvkonna pealekasvu.³

Samas hakkas 1990ndatel uut elujõudu koguma kümnendivahe- tusel peaaegu varjusurma langenud eesti algupärane näitekirjandus, mille esinimeks kujunes Madis Kõiv, laval enamasti Priit Pedajase kongeniaalsetes tõlgendustes.⁴ Kõivule sekundeerisid autoritena Jaan Kruusvall ja Merle Karusoo (viimane eriti oma elulugude- või mäluteatriga), debütantidena kogusid populaarsust Andrus Kivirähk, Jaan Tätte ja Mart Kivastik. Silma torkas ka teatritegijate endi elav lavatekstiloome.⁵ Võrreldes 1980ndatega, kui eesti draama ja teater tegelesid innukalt rahvusliku ajaloo, mälu ja identiteedi temaatikaga, seda tolele ajale omaselt tihti paatoslikkusega tempides, leidsid nimetatud teemad 1990. aastatel tunduvalt mitmeplaanilisema (eneseiroonilise, retrospektiivse, unenäolise, (auto)bio- graafilise) käsitluse. Rõhk nihkus pigem mäletamise valule, mälu fragmentaarsusele, valikulisusele ja suhtelisusele. Just Madis Kõivu

³ Põhjaliku ülevaate 1990.–2000. aastate eesti teatri arengutest pakub Luule Epneri artikkel „Pildi kokkupanek. Nüüdisteatri kaks aastakümnet” (vt Epner 2016).

⁴ 1990ndatel tõi Pedajas Eesti Draamateatris lavale kuus Madis Kõivu teost. Sel kümnendil lavastasid Kõivu näidendeid eri teatrites veel Jüri Lumiste, Ingo Normet, Raivo Atlas, Mikk Mikiver, Ain Mäeots, Taago Tubin ja Tõnu Lensment; lisaks jõudis raadioetrisse paar kuuldemängu.

⁵ Vaatluseluse kümnendi algupärase näitekirjanduse üldpilti olen analüüsinud artiklis „Maastik Kõivust Öunapuuni ja Undist Unduskini. Eesti näitekirjandus üheksakümnendatel” (vt Kruuspere 2000).

draamaloomingus (kõivulikus mäluteatris) põimuvad rahvuslik mälu ja ajalugu tihedamalt eksistentsiaalsete küsimustega.⁶ Samas hakkas sel kümnendil ühisminevikulistele painetele langema tragikoomilist valgust⁷ ning seda näeb ka Kõivu draamaloomingus.

Haigus kui eksistentsiaalne teema

„Haigus on elu ööpool, rängem kodakondsus. Kõigil, kes sünnivad, on kahekordne kodakondsus, tervete kuningriigis ja haigete kuningriigis,” on tõdenud intellektuaal, kirjanik ja kultuurikriitik Susan Sontag (2002: 7). Haigus on ühtaegu meditsiiniline (bioloogilis-meditsiiniline, bioloogilis-psühholoogiline) ja kultuuriline (sotsiaal-kultuuriline) nähtus. Tänapäeva meditsiiniajaloos on haiguse kontseptsiooni alusena hakanud domineerima biomeditsiiniline, nii bioloogiat kui ka psühholoogiat hõlmav mudel, mille puhul nähakse haigusel kaht tunnust: bioloogilist ja/või psühholoogilist protsessi ning sellest tulenevat psühhosotsiaalset kogemust ja tähendust inimesele. Viimati mainitu seostub aga üldise sotsiaal-kultuurilise situatsiooniga, mh kultuuritausta ja traditsioonide, samuti kultuuriliste ja sotsiaalsete reageeringutega haigustele. (Torp-Kõivupuu 2007: 812)

Susan Sontag on uurinud metafoore, mis määratlevad haigusi ja haigestumise kogemust, analüüsides ühtlasi haigustele omistatud kultuurilisi tähendusi. Haiguse metafooriks muutumise mehhanismi selgitab ta nõnda: iga haigus, mille põhjused on ebaselged ja millel pole tõhusat ravi, kaldub omandama tähendusrikkust: haigusega samastatakse kõige kardetumaid seiku ning kui haigus muutub

⁶ Tõuke haiguse temaatikaga tegelemiseks andis mulle Merle Karusoo dokumentaalne „Haigete laste vanemad” (laval 1988, trükis 2008), mis kujutab endast vaimse puudega lapse ema monoloogi. Eesti Draamateatri väikeses saalis sündinud lavastuse puhul nägi kaasaegne arvustus kujundlikku paralleeli haige rahvaga (Mikkel 1988). Samas räägiti lavastuses ja kriitikas teemal, mis oli nõukogude ühiskonnas aastakümneid maha vaikitud.

⁷ Esimesena käsitles rahvuslikku ajalootraagikat koomilis-absurdsemas võtmes Rein Saluri ühe eesti talupere küüditamist kujutavas näidendis „Minek” (laval 1988, trükis 1989).

seeläbi metafooriks, surutakse see koondatud negatiivsus – haigust metafoorina kasutades – peale ka muudele nähtustele; nii muutub haigus omadussõnaliseks ja midagi haigusega võrreldes võimendub ka see, võrreldav, eemaletõukavaks. (Sontag 2002: 58)⁸ Sontag lahkab eri ajastutel levinud ja ka mõneti teisenenud stereotüüpseid kujutlusi, eeskätt tuberkuloosi ja vähktõve näitel. Nii osutab ta hingehaiguseks peetud tuberkuloosi romantiseeritusele ja mütologiseeritusele ning näitab, kuidas vähki on tõlgendatud pigem keha haiguse, demonliku haiguse või isegi karistusena (Sontag 2002). Eesti folkloristi ja kultuuriloolase Marju Kõivupuu sõnul, kes on vaadelnud haigust kui staatusesümbolit (Torp-Kõivupuu 2007), hoitakse kollektiivses mälus alal mingite haigustega seotud arhetüüpseid uskumusi, eelarvamusi ja hirme (sh kogukonnanarratiive) ning neist tulenevaid käitumismudeleid. Haigused, mille põhjused on ebaselged ning millel pole kiiret mõjusat ravi, ei toimi pelgalt metafoorsete kujundite toitepinnasena, vaid hoiavad elus meditsiinipärimust (Kõivupuu 2014: 121).

Tuues näiteid haiguse temaatikast ja metafoorikast kirjanduses ja kunstis, mainib Sontag (2002) näitekirjanikest Shakespeare'i, Ibsenit ja O'Neillit. Lisada võime Tennessee Williamsi, William Gibsoni, Brian Frieli jpt nimesid; ka eesti näitekirjandusest leiab vastavaid autoreid ja teoseid – alates Bernard Kangro pagulasdraamast „Linnuaiad” ja Juhan Smuuli ebahaige-versioonist „Polkovniku lesk” kuni Andrus Kivirähki loominguni (nt „Aabitsa kukk”, „Adolf Rühka lühikene elu”).⁹

Isikliku haiguskogemuse mõjukust eesti naiskirjanike elu- ja loomeloos on käsitlenud kirjandusuurija Eve Annuk. Kirjaniku ja ajakirjaniku Lilli Suburgi (1841–1923) loomingus haigus(ed) ei

⁸ Haiguskujundeid pruugitakse tihti ühiskondliku korra arvustamiseks (*haige ühiskond*), kuid haiguseks või haiglaseks võidakse tembeldada ka taunitavaks peetavaid nähtusi (*haige kirjandus*) või isikuomadusi (*haiglane kalduvus, haiglaselt kõhn, mees-tehaige*) (Torp-Kõivupuu 2007: 841).

⁹ Vaadeldes eesti kirjandust laiemalt, võib haiguste kajastusi leida veel mitme autori sulest (A. H. Tammsaare, August Mälk, Valev Uibopuu, Aadu Hint, Jaan Kross jt).

kajastu, ent tema biograafia annab tunnistust sellest, kuidas vaimne (pedagoogiline) töö ja selle kõrval kirjanduslik eneseväljendus (juttulooming, mälestused) aitasid üle saada kehalistest vaevustest ja piirangutest ning andsid elule uue perspektiivi (Annuk 2016: 546). Noorelt tuberkuloosi surnud poetessi Ilmi Kolla (1933–1954) elu ja loomingu, nii tema luule kui ka kirjavahetuse käsitluse on mõjuvalt kaasatud nüüdiskultuurile laiemalt omane autobiograafiline, isiklike haiguskogemusi vahendav aspekt (Annuk 2004; Annuk 2010); ka Suburgi-uurimuses on üheks allikaks olnud kirjaniku päevik (Annuk 2016). Annuk on rakendanud ka patograafia ja Thomas G. Couserilt laenatud autopatograafia mõisteid (Couser 1999), mille kasutamise võimalust Kõivu loomingu käsitluses kaalume edaspidi.¹⁰

Madis Kõivu juhtum I: „Tagasitulek isa juurde”

Küsigem, kuhu asetub haiguse teema ja metafoorika Madis Kõivu (draama)loomingus ja kuidas see suhestub nii tema isikuloole kui ka ajastu ühiskondlik-poliitiliste hoovuste, sealhulgas rahvusliku ühismäluga. Senistes põhjalikes Kõivu loomingu käsitlustes (Rähesoo 1999; Rähesoo 2000a; Epner 2018: 61–136; Saro 2004b jt) pole haiguse temaatikale kuigi palju tähelepanu pööratud.

Kõivu näidenditest tõuseb siinse teemaasetuse seisukohalt esile „Tagasitulek isa juurde” (laval 1993, trükis 1997), kus haiguse teema ja metafoorid toimivad mõjuvalt eri tasanditel ja vaatenurkadest. Kõivu proosaloomingust peatun allpool pikemalt jutustusel „Juhutum” (Kõiv 2009a). Mõlemad tekstid tõukuvad enamal või vähemal määral autobiograafilistest seikadest. Osutagem kõigepealt sellele, kuidas noorema venna Antsu haigestumine 1944. aasta sügisel otsekui löikas läbi senise elu. Tegu polnud mitte Kõivu enda haigusega

¹⁰ Meditsiinilises diskursuses tähistab *patograafia* uurimust, mis käsitleb haiguse mõju inimese elule ja tervisele, autobiograafiauuringutes on seda aga kasutatud haiguskujutuste tähistamiseks ning käsitletud autobiograafia alazanrina (Annuk 2010: 40); *autopatograafia* omakorda tähistab autobiograafilisi, haigust või puuet kujutavaid narratiive (Couser 1999: 164).

ega ka pereliikme meditsiinilises mõttes fataalse tõvega, küll aga haiguse kui ootamatu ja paratamatu takistusega toona 14-aastase Madis Kõivu ning ta ema ja venna põgenemisteel, mis pidi nad viima Eestist üle Läänemere vabasse maailma, kuhu pereisa oli juba varem pagenud. Madis Kõiv on end ühes usutluses määratlenud kahe elu invaliidina: „... sõda puudutas mind väga. Minul on niisugune tunne, et minul on kaks elu. Kaks täiesti erinevat elu. [...] Ma olengi selle kahe eluga elanud ja ma olen selle kahe elu invaliid.¹¹ See teine, mis säält tuli pärast sõda, see ei olnud enam selle eelmisega üldse seotud. [...] .. mul oli see asi, et isa läks ära. Me pidime kõik minema, aga mul jäi vend haigeks äraminemise peal. Väga raskelt haigeks. Jäime kinni ja pidama ja ei saanud ära” (Kõiv 1991b: 5). Sellest samast luhtunud põgenemisloost, nagu ka oma kahest elust räägib Kõiv mitmel pool (vt Kõiv 1998a: 23; Kõiv 1998b: 54), samuti kajastub vend Antsu (kes kannab hilisemas lavaversioonis tegelannime Jaan) haigestumine episoodiliselt näidendis „Tagasitulek isa juurde” (Kõiv 1997: 174–176). Mälestustesarja „Studia memoriae” kuuenda osa „Suvi Pääbul ja kinnijooks Raplas” (Kõiv 2009c) lõpus annab autor tekstikatkenditena sõna ka vend Antsule, kelle meenutuslik kommentaar lisab nii eelmainitud näidendile kui ka Kõivude perekonnaloole veel ühe isikliku tunnetusvarjundi või tähendusmõotme: sõja valulik-absurdne, seejuures aastaid kestnud mõju inimeste, antud juhul vendade lähisuhtele.¹² Madis Kõivu jaoks oleks venna ränk haigestumine olnud otsekui määravalt seotud tema enda (hingelis-vaimse) invaliidistumise või omamoodi identiteedi- puudega. Kuigi hüpoteetiliselt võis põhjuseks olla pigem isa ja ühtlasi

¹¹ Meenutagem Susan Sontagi varem tsiteeritud mõttekäiku, mis puudutab kõigi elavate n-õ topeltkodakondsust.

¹² „... solvang, pettumus, äng või midagi taolist ei lubanud tal andestada oma isale, samuti nagu minulegi, kes tegi tema arvates „tänu” oma haigusele ärasõidu võimatuks. (Haigeks jäin ma siis, kui igasugune põgenemine oli juba täiesti võimatu.) [...] Minule siiski vist andestas – pärast kümmeaasta pikkust sallimatust,“ tõdeb Ants Kõiv (Kõiv 2009c: 316) Ka siis, kui läände pagenud isa 1958. aastal endast, kuigi valenime all, märku andis, ei soostunud Madis kunagi lugema isa kirju vennale ega ise isale kirjutama.

isikliku tulevikuperspektiivi kaotamise määratu valu – lein, mis teatavasti võib samuti olla haiguste tekke või ägenemise põhjuseks.

Viieosalise näidendi „Tagasitulek isa juurde” kolmanda pooltunni äreva atmosfääriga haiguse-stseeni eeltaktina toob Kõiv juba üsna näidendi alguses remarkteksti kuuldelise katke hingamisest: „Magaja sügavas hingamises ei ole siiski rahu”, aeg-ajalt näib olevat hingamisega raskusi (Kõiv 1997: 152). Rahutu, otsekui takistatud hingamise motiiv esineb mitmel pool mujalgi. Kõivu dramaturgias kohtab üldse palju auditiivseid kujundeid, mispuhul tekib paralleel näiteks Samuel Beckett'i dramaturgilise võttestikuga. Venna haigestumisest tingitud saatuslikele tagajärgedele viitab „Tagasitulekus isa juurde” ka n-ö prospektiiv (eelteadmus), mis on taas üks kirjanikule omaseid võtteid: nimelt nendib Ants/Jaan viienda pooltunni lõpus läbi naeru ülejäänud pereliikmetele: „Mina jään ju haigeks ja me ei pääse kuhugi” (Kõiv 1997: 222).

„Tagasitulekus isa juurde” pean tähenduslikuks eeskätt Ema monoloogi, mis Priit Pedajase lavastuses Eesti Draamateatris (1993) kõlas Kersti Kreismanni esituses¹³ ning milles Ema viitab eestlaste ühistele kollektiivsetele-kogukondlikele tõbedele ja epideemiatele.¹⁴ Haigused paigutuvad näidendis metafoorina, kujundliku üldistusena Eesti ajaloo kataklüsmide, nn saatuslike aastarvude (1939, 1941, 1944, 1949) konteksti: „Ja see nelikümmend neli [...] on meil kõigil seljas, matab meid kõiki ühtemoodi, ja kellestki ei lähe ta mööda, ja kõik, kõik viimseni [...] on temast haiged. Meil ei ole muid haigusi antudki kui ainult epideemiad. Tuleb üks neljakümne esimene või neljakümne neljas ja trügib sisse ja muudab naljaks või mõttetuseks või jaburduseks kõik meie omad isiklikud ja erilised

¹³ Külalislavastaja Adolf Šapiro käe all sündinud lavastuses Tallinna Linnateatris (2015) mängis Ema rolli Anne Reemann.

¹⁴ Võimaliku assotsiatsioonina osutagem keskaegsetele käsitustele haigustest, mispuhul arvati, et ka juhul, kui need tabavad üksikisikut, painavad tõved needusena siiski tervet kogukonda (Gonzales 1997: 1917). Meditsiini- ja kultuuriajalooost võib leida teooriaid, mis omistavad ühele või teisele rassile või rahvusele teatud (endeemilisi) haigusi (Kõivupuu 2014: 118).

õnned ja õnnetused. Kõik me jõuame ühel ajal ühte ja samma kohta nagu loomakari” (Kõiv 1997: 204).

EMA emotsionaalset väljapurret võib tõlgendada omalaadse variatsioonina kogukondlikust narratiivist. Pangem tähele tekstilõigu lõppu, kus kõlab määratlus „nagu loomakari”. Vaid pisut hiljem jätkab Ema veel tugevama tundeplahvatusena, remargi järgi lausa karjades: „Jätke järgi, jätke järgi oma viied, neljateistkümned, üheksateistkümned, neljakümned, neljakümne esimesed, neljakümne neljandad, neljakümne üheksandad, jumala pärast, jätke järgi see numbrit eattelugemine, rääkige midagi muud! [...] Mis te kooserdate ringi nagu vasikad, numbrid kõrvades. Mul hakkab pööritama nendest” (Kõiv 1997: 204–205). Siin näeme võrdlust nummerdatud vasikatega. On väidetud, et kõige hirmutavamad ongi läbi aegade olnud need haigused, mida tajutakse mitte lihtsalt surmavana, vaid sõna otseses mõttes dehumaniseerivana (Kõivupuu 2014: 118). Ema monoloogis heistub protest just säärase inimväärikust alandavate, ajaloolis-poliitilistest tähendustest laetud „tõbede” vastu. Analüüsides poliitikategurite mõju inimeste hingeseisundeile, on arst Heino Noor väitnud, et nõukogudeaegses Eestis tekitati vaimsele tervisele tõsisemid rikked, mida tuleks käsitleda genotsiidile omaste kahjustustena. Loetledes toonase elukeskkonna poliitilist ja psühholoogilist saastumist iseloomustanud tegureid – üleindustrialiseerimine ja linnastumine, venestamispoliitika, isiksuse ja rahvusliku identiteedi hävitamine –, toob ta muu hulgas esile ka totaalsete jälitus- ja pealekaebamissüsteemi juurutamise ning „rahvusetu, jumalata ja isikupärata kariinimese” kujundamise. (Noor 1994: 1847, 1854–1855)

Seesama painav mõte ühisest rahvuslikust-haiguslikust determineeritusest, mis kannab Ema monoloogi ja osutab teravale vastandusele (privaatne vs. kollektiivne), välgab ka Kõivu esseistikas. Juba essee „Schopenhauerlikud anamneesid” pealkiri on mitmetähenduslik. Ühelt poolt on platonlik *anamnēsis* tõlgendatav kui mälestus teadmisesest, mis on arvatavasti omandatud eelmises elus. Aga mälu, uni, järjepidev pärimine tähenduse järele – kõik need on Kõivu loomingule olemuslikud jooned. Teisalt, meditsiinilises

kontekstis tähistab anamnees haiguse eellugu, st patsiendi küsitlismisel kogutud andmeid, mille alusel pannakse esmane diagnoos. Mainitud essees kirjutab Kõiv: „... olime „too põlvkond” ja kõik koos ja ühiselt ühte vormi ja aega asetatud ja pidime end ka sellistena tundma. Pidime olema 48. aasta mehed ja mingit väljaastumist sellest kastist meile ei lubata. Me oleme kollektiivselt määratud, sest kollektiivne tingitus on paraku ikka meie saatus. [...] Me ei saanud olla üksikud, sest meil oli ühine aeg .. [...] Ja peale kõige pidime põdema kopsutuberkuloosi [...], oli noorte-meeste-tiisikuse aeg ja rohkem kui neisse suurtesse tuulest toodud hädadesse surime me temasse ..” (Kõiv 2005: 110).¹⁵ Siin konkretiseeruvad kujundlikud, anonüümsed kollektiivsed haigused-epideemiad kindla nimega tõveks – tuberkuloosiks ehk tiisikuseks, mida on läbi aegade käsitletud kahetähendusliku metafoorina, nii nuhtluse kui ka rafineerituse võrdkujuna (Sontag 2002: 61). Selle haigusega seotud motiivide juurde Kõivu näidendites pöördume veel tagasi.

„Tagasituleku isa juurde” teises eeltoodud monoloogilõigus paiskab Ema saatuslike aastaarvude kohta välja, et tal „hakkab pööritama nendest” (Kõiv 1997: 205). Iivelduse, samuti oksendamise motiivi/metafoori võib Kõivu loomingus lähilugemisel märgata päris paljudes eri laadi ja žanri kuuluvates teostes. Osutagem esmalt taas „Tagasituleku isa juurde”, kus iiveldushoog, mis võib viia ka oksendamiseni, kimbutab näidendi protagonist, Tulijat seoses hirmu ja/või äratundmisega – sagedamini Isa, ent vahel ka Ema eemalolekust või äkilisest lahkumisest. Siinjuures muutuvad tähenduslikuks ka elu-ruumi piiravad kinnised ukse-aknad, mis võivad Tulijas lausa päänikat tekitada: „Uks on kinni, ei tule lahti. // TULIJA tõmbab kõve-mini. // Uks avaneb, TULIJA jääb uksele seisma, uksest voolab sisse tühjus nagu okse. // TULIJA vaatab abiotsivalt ringi, paneb käe suu ette, jookseb rõduuksele, oksendab” (Kõiv 1997: 209). Teisal imbub

¹⁵ Sama üldistust, mis siinkohal puudutab kollektiivset neuroosi, varieerib Kõiv ka ühes usutluses: „Me oleme mingisugused kodukäijad, sõjaaja kodukäijad. Meil ei ole kunagi kindel, et ei ole sõda. [...] .. kuidas on üldse võimalik niisuguses neurootilises olukorras elada” (Kõiv 1998b: 55).

kõrvaltoast, läbi avatud ukse „kollakas-punane pillkuv valgus võõra muusikaga – midagi oksenduseni ameerikalikku” (Kõiv 1997: 172); selles võib aimata viidet Isa võimalikule liiderlikkusele, reetlikkusele Ema suhtes, mida Ema on varem vihjamisi mõista andnud.¹⁶

„Tagasituleku isa juurde” viimase veerandtunni ja kogu näidendi lõpetab stseen kalasupi rödu kaudu väljaviskamisest. Teenijanna Hermine on keetnud supi latikast. Isa, kellele selline seik kuidagi pähe ei mahu – „Ta teeb latikast supi!” –, annab umbmäärase korralduse: „Visake see supp välja, kuulete, visake see supp aknast välja!” Seepeale, kesk suurt segadust ja hõikumist, täidabki vend (Jaan) vallatul moel Isa korralduse, visates supi rödult alla (Kõiv 1997: 227–228). Jaak Rähesoo (2000a: 1378) on seda stseeni tõlgendanud lepitava žestina. Küsida võime aga ka hoopis nii: kui Kõiv üpriski sageli isikustab nii ruumi (näiteks näidendis „Finis nihili”: „Tuba, mis on jäänud üksi, näitab ärevuse märke.” – Kõiv 2010: 178) kui ka aega („Tagasitulekus isa juurde”: „hetkeks näib aegki rahunevat” – Kõiv 1997: 156), kas sel juhul ei võiks kalasupi, st toidu toast, st eluruumist välja viskamist-heitmist näidendis, mida läbivalt struktureerivad sellised motiivid nagu haigus või iiveldus või mingi üldisem palavikuline paine, võrdsustada sümbolsest millegi keha jaoks ebameeldiva, häiriva väljaoksendamisega? Ehk võib selles näha kergendust, sealhulgas toksilistest ainetest vabanemist pakkuva protsessi, organismi enesepuhastuse võrdkuju? Ilmeka tähendusnüansi lisab seegi, et Tulija oli varem oksendanud just täpselt samas, otsekui eelaimuslikult märgitud kohas ehk röduksel.

¹⁶ Nagu öeldud, esineb iivelduse-oksendamise motiive Kõivul sageli, ent selle reaktsiooni põhjused võivad olla küllaltki erinevad, vahel isegi diametraalselt: eri teostes mainitud kõõgi- või toidulõhnad; vastumeelne töökoht ja -kohustus mälestustes „Vana kateeder” (Kõiv 2007b: 1910) või kokkupuude julgeolekuorganitega jutustuses „Juhtum” (Kõiv 2009a: 50). Samas võib ka mõni loetud raamat olla nii pillavalt hästi kirjutatud, et „ajas pööritama”, nagu on mainitud intervjuus Astrid Reinlale „Kõik inimesed haritakse kirjanikkudeks” (Kõiv 1991a: 86). Hilisemas näidendis „Lõputu kohvijoomine” (lavajal esmatrükis 2008) omandab motiiv Kõivule mitteomaselt ühese sotsiaalse tähendusvarjundi: „Eesti riik ajab mulle okse peale,” väidab kohvikus Kõrge naishääl (Kõiv 2009b: 300).

Madis Kõivu juhtum II: „Juhtum”

Kõige olemuslikuma, isiklikuma ja valulikuma tähenduse omandavad iiveldus ja oksendamisrefleks ning järgnev haigestumine Kõivu autobiograafilises jutustuses „Juhtum” (Kõiv 2009a). Selles kirjeldatakse traumaatilisi kogemusi kokkupuutumisest nõukogude julgeolekuorganitega, iseloomustades selle järelmõju psühhosomaatilise, neurootilise, lõplikult läbi põdemata ja välja ravimata haigusena, mille kohta Kõiv sedastab: „... pole tast kunagi rääkida tahtnud, pole rääkinudki. [...] Keel ei paindu sellest jutustama, kõht ei kannata, okse tuleb pääle. Ja nii ongi ta seniajani jäänud iseendale haudumiseks ja seedimiseks, kuigi seedimise lootustki pole. [...] ... juhtum ise kestab ja lõpeb alles minu surmaga” (Kõiv 2009a: 45). Kõiv kirjeldab „Juhtumis” julgeolekutöötaja ootamatut käiku tema töökohta Tõraveres (1961–1973 töötas Kõiv TA Füüsika ja Astronoomia Instituudis) millalgi aastatel 1963–1965, võttes toimunud vestluse kokku: minust taheti nuhki teha, mispeale „tuli jälestusele lisaks veel viha ja solvumine juurde” (Kõiv 2009a: 49). Minajutustajal ajab südame pahaks ka see, kui julgeolekumees kutsub ta järgmiseks korra „enda juurde”. „Mul tükkis selle jutu juures okse pääle [...] ... läksin siis tualetti ja oksendasin, vaatasin ennast peeglist ja mõtlesin: lõõn peegli puruks ja löikan killuga oma sooned läbi” (Kõiv 2009a: 50). Siinkohal osutagem väitele, et nõukogudeaegse Eesti ebasoodne psühhosotsiaalne ja poliitiline olukord mõjus sageli ka suitsiidikäitumuslikult (Noor 1994: 1848).¹⁷

„Juhtumis” tabab minajutustajat seejärel pöördumatu katsu-
muste jada: hirm, põgenemine Tartust ja Eestistki, talumatu ham-
bavalu, magamatus – kuni kõik pädib mäestikuhaigusega Pamiir-
ris. Kõrgmäestiku sündroom ehk kõrgusehaigus tekib liiga järsul
mäkjetõusul õhurõhu langedes ja hapniku osarõhu vähenedes;
sümptomiteks on muu hulgas kuiv kõha (siinkohal tekib võrdlus
tiisikusega), hingeldus, peavalu ja pearinglus, mis omakorda viivad

¹⁷ Enesetapu motiivi kohtame Kõivul veel näiteks näidendis „Finis nihili”.

iivelduse ja oksendamiseni; võimalikud on ka kõnnaku- ja nägemishäired ning segasusseisundid.¹⁸ Kõiv ise on meenutanud toonast teravat külmatunnet, kaootilist südamepekslemist, nõrkuselainet, paanilist ja vastikut hirmu, isegi surmaeufooriat (Kõiv 2009a: 55). Tagasi kodus, püsis haigus omamoodi peitefaasis. Siinkohal ilmneb aga ka üks haigusseisundit tasakaalustav ja ajuti isegi leevendav autobiograafilis-loomelooline seik: „... kui tundsin, et risk läks väga suureks, hakkasin kritseldama dialoogi, mis mõjus nähtavasti rahustavalt ja pääd ei vaevanud, ja nii kirjutasin sel hilissügisel näitemängu „Castrozza”” (Kõiv 2009a: 58).

Seoseid haigusega leiab Kõivu loominguloost veel. Näiteks „hulluseks” tituleeritud näidendi „Peiarite õhtumängud” (laval 1997 pealkirja all „Peiarite õhtunäitus”, trükkis 2007) ajendiks olevat olnud 1950ndate lõpus gripihaigena kuulnud raadiosaade Soomest, kus oli jutuks pulm, mis pöördus tapluseks (Kõiv 1998a: 24). Või eneseirooniline tõdemus (diagnoos) „Juhtumist”, et kui julgeolek ei suutnud temast teha nuhki, muutus ta hoopis neurasteeniliseks grafomaaniks (Kõiv 2009a: 49). Või üldise loomeprotsessi võrdlemine oksendamisega Kõivu enda poolt – seda kuulsin esimest korda mitmes Pedajase Kõivu-lavastuses mänginud näitleja Andrus Vaarikult 1990ndate lõpus. Hiljem vastas mu asjakohase pärimise peale kirjaniku loomingut põhjalikult uurinud Aare Pilv: Kõivu sõnul olla „mingid ta tekstid [...] ilma komponeerimata otsekui paberile oksendatud, nii et ise ka kõike pärast välja ei loe” (Aare Pilve e-kiri artikli autorile 23.11.2015).

Pädevat abi sai Kõiv toona mitmete vintsutuste järel psühhiaater dr Jüri Saarmalt, kes päris temalt enne haiguse avaldumist kogetud võimalike tugevate psüühiliste läbielamiste kohta: nii selgus otsene seos KGB-kogemuse ja haigestumise vahel. Kõiv tõdeb, et haigus „jäi sisemusse pesitsema ja löi aeg-ajalt uuesti välja ja nüüd need viimased kuus aastat olen „raske psüühilise puudega” inimene..” (Kõiv

¹⁸ Sama eluepisoodi kujutab Kõiv ka romaanis „Päev” (2004), mispuhul Arne Merilai on vaadelnud kirjaniku nn vomitiivset diskursust (Merilai 2005).

2009a: 60). „Juhtumis” viitab Kõiv seigale, et kui temalt päriti julgeolekus kirjanik Ain Kaalepi Werneri kohvikus käimiste kohta, siis tundus talle hiljem, nagu oleks ta Kaalepi kohta midagi liiast rääkinud, ning see vaevas teda rängalt ja kaua (Kõiv 2009a: 60–61).¹⁹

Lisanäiteid haiguse motiividest ja metafoorikast Kõivu näidendites

Haigustest kohtab Kõivu loomingus ilmselt kõige sagedamini tuberkuloosi ehk tiisikust. Ühe läbiva motiivina ilmneb see beckettlike allüüridega näidendis „Stseene saja-aastasest sõjast” (laval 1998, trükkis 2009), põimudes siin kõivuliku igikestva sõja kujundiga, üldise fataalselt tumemeelse atmosfääriga ning abstraktsevõitu tegelaskujude valdavalt apaatse ja passiivse seisundiga, aga seejuures siiski ka teatava erootilisuse²⁰ ning sellega omakorda seguneva agressiivsuse ja hüsteeriaga (vt Kõiv 2009b: 179–181). „Stseenides saja-aastasest sõjast” käib jutt kellestki Salmest, kes olla 1940ndate lõpus, „neljakümne kuuendal või seitsmendal” tiisikusse surnud. Autobiograafilise kommentaarina mõjub Kõivu meenutus, kuidas nad ema ja vennaga elasid pärast 1944. aasta luhtunud põgenemist Tartus kellegi tiisikusehaige korteris: „... kõik me tookord kartsime ka tiisikust. See oli aeg, kus inimesed surid tiisikusse. Tiisikusse suremine ja tollaegne erootika – üldse kogu XIX sajandi erootika kuni Teise maailmasõja lõpuni on tiisikuse erootika. Kui te tuletate meelde seda Skandinaavia erootikat, mis on eriti terav, Munchi ja Hamsunit. Seal taga on tiisikus. Me olime kõik tiisikuse-eelses seisundis. See tuba oli ise nagu tiisikus .. [...] Ja siis see tiisikusehaige on sealt

¹⁹ 20. sajandi keskpaigast alates on kiiresti arenenud psühhosomaatiline meditsiinsuund, mis uurib kehaliste haiguste sõltuvust psüühilisest seisundist. Sageli võibki psüühilise või psühhosomaatilise haiguse taustaks olla teatav psüühiline süütunne.

²⁰ Tuberkuloosiga on melanhoolia kõrval seostatud ka kõrgeenenud kirge ja seksuaalsust, millele viitab kas või tiisikushaige kurtisaani sage esinemine kirjanduses ja kujutavas kunstis (Sontag 2002: 16, 24, 27), samuti suursugust ilu, mille näiteks on „haiglaslikult rambete” iluduste kujutamine prerafaeliitide loomingus (Sontag 2002: 27).

laenatud, sealt toast” (Kõiv 1998b: 54). Määratlus „tuba nagu tiisikus” mõjub äärmiselt intrigeerivalt, kuna eluruumi samastatakse haigusega. Tiisikuse-motiive leiab ka näidendist „Finis nihili” (laval 2004, trükis 2010), kus tegelaskõnes vilksatab korraks võrdlus „haigus kui mälestus”: „... igivana haigus see tiisikus, peaaegu nagu ilus mälestus” (Kõiv 2010: 170), mis osutab üldlevinud minevikutavale tuberkuloosi romantiseerida.

Hullumeelsus on Kõivul samuti üpris sage kujund, ent selle üllatusväärtus pole enamasti kuigi suur. Tuberkuloosi ja hullumeelsust seob asjaolu, et haiged eraldatakse kogukonnast, sestap on mõlemat kutsutud omamoodi pagenduseks (Sontag 2002: 37). Nõukogude totalitaristliku süsteemi puhul näeme väärdunud seost psühhiaatriaga: teisitimõtlemist käsitleti haigusena, mille tulemuseks oli tihti füüsiline väljaarvamine ühiskonnast. Siit lähtuvalt kõlab kõnekalt repliik Kõivu kahasse Hando Runneliga sündinud näidendist „Küüni täitmine” (trükis 1998, laval 1999)²¹: „Hullumeelsus on ka nakkushaigus” (Kõiv, Runnel 1998: 18). „Tagasitulekus isa juurde” purskab pahatihti agressiivsusele kalduv Isa vihahoos välja omaenda kodu võrdluse hullumajaga (Kõiv 1997: 163); näidendis „Finis nihili” mõjuvad intrigeerivalt korduvad viited ülakorrusel asuvalle salapärasele hullumajale, mille puhul jääbki õhku küsimus, kas tegemist on ravi- või kinnipidamisasutuse või hoopis omamoodi kloostriaga. Mitmes Kõivu (draama)tekstis kohtab osutusi ka sõjahüsteeriale või -hullusele.

Ajaloopööristes on eestlasi muu hulgas suuresti defineerinud märksõna „hirm”; see on ka üks olulisi tähenduslikke motiive eesti mälu teatris. Madis Kõiv on hirmutunnet lahanud isiklikul tasandil: „... kõik asjad, mida ma teen ja millega ma olen kokku puutunud, on seotud hirmuga. Ma kardan alatasa. Mul ei ole niisugust hetke, kus mul hirmu ei ole, nii et see on kohe niimoodi *a priori*” (Kõiv 1998a: 17). Seega aktualiseerub küsimus hirmust kui haigusest või

²¹ Esmalt ilmus näidend pseudonüümi Jaanus Andreus Nooremb all ajakirjas Looming (1978, 4).

haiguse vallandajast. Ühelt poolt võib kogeda ühiseid, kogukondlikke hirme, näiteks sõja ajal pommide all olevate või nõukogude ühiskonnas „märgitud”, oma ankeete võltsima sunnitud inimeste hirmud (Kõiv 1998a: 22; Kõiv 2009a: 48), teisalt aga sügavalt isiklikke paineid. „Juhtumis” mainib Kõiv oma kõige hullemat püsivat kompleksi või psühhoosina hirmu kusagilt kaugelt (reisilt, konverentsilt vm) koju „tagasisaamise pärast” (Kõiv 2009a: 60). Ilmselt viitab millelegi sarnasele ka eri teostes korduvalt mainitud, juba lapsepõlvest pärit aistiliselt hirmutav õhtune ürg- või röövelkollane valgus (Kõiv 1991b: 8–9; Kõiv 1998a: 22–23). „Peiarite õhtumängudest” leiab Testa-nimelise tegelase tekstist motiivi, milles – haiglaselt kollases üldpildis – sulavad ühte loodus ja haigus: „... selsamal laupäeval põleski Priita rehealune esimest korda, kui välk lõi sisse, nagu ei olnudki pilvi, ainult kollane, kolletanud haige taevas ja inimesed, näost haiged [...] miks nii kollased ja läbipaistvad näod, võibolla haiged, ja olidki, olimegi” (Kõiv 2007a: 221). Küsigem, kas selline surmahaigena mõjuv taevas võib olla ka vihje näiteks taudile või apokalüpsisele. Mardi Valgemäe on aga Kõivu kollase valguse ja oksendamise kujundid sidunud absurditeatri võttestikuga (Valgemäe 2003: 174).

Hirmule viitavad ka metafoorsed suletud ukсед-aknad (nt „Tagasitulek isa juurde”, „Stseenid saja-aastasest sõjast”, „Lõputu kohvijoomine”). Kinnisus võib metafooriks muutuda aga ka avaramas aegruumis, nagu „kinnijooks Raplas” „Studia memoriaes” või „kinnine koht” „Peiarite õhtumängudes” (Kõiv 2007a: 185, 227). „Juhtumis” väljendub see ka kehalise peetuse metafoori kaudu: kui juhtunut ei ole jaksu (ära) seedida, jääb see organismi otsekui hauduma, omal kombel ummuksisse.

Kehalisus ja koomika

Meenutades Kõivu metafoorset enesemääratlust kahe elu invaliidina, ei saa eirata viiteid katkestuse retoorikale, olgu ajaloolis-ühiskondlikus või isiklikus taustsüsteemis. Invaliidisust või puuet kujutab Kõiv

aga ka teistmoodi tonaalsustes. Kirjaniku perekonnapärimusega seotud näidendis „Põud ja vihm Põlva kihelkonna nelätõistkümnendama aasta suvõl” (trükkis 1987, laval 1993) kohtab tegelaskonnas küürakat Porila Tiiut. Noore naise füüsilise puudega seostub erootiliselt laetud lapsepõlveseik, mida Pekri perepoeg Arnold (Arno) meenutab: lastena heinaküünis Buuri sõda mängides laskis ta Tiiul riidest lahti võtta, et tema „kühmu” katsuda. Kaasajas toimuvast seenis põimuvad samuti sõda (Esimese maailmasõja eelaimdus) ja erootiline mängulisus ning dialoog ja tegevus hakkavad ka päriselt vahekorra poole kulgema, kui noori ei häiriks hämarduv-vihmases suveõhtus kellegi lähenevad sammud (Kõiv, Lõhmus 1987: 105–106). Jutustuses „Vana kateeder” vilksatab aga Kõivu ühe toonase kolleegi kohta käiv sootuks vastupidine sedastus: „vigase inimese tigidus” (Kõiv 2007b: 1934).

Invaliidsusest või puudest lähtuvalt on ühtlasi põhjust nimetada Kõivule omast *pars pro toto* võtet: märgatavalt tihti ilmutatakse tekstis/lavaruumis lugejale/vaatajale esmalt tegelase mingit kehaosa – kõige sagedamini pead, aga tegu võib olla ka käe või õlaga vms. Seda võtet võib vaadelda Kõivule omase varjamisstrateegia ilminguna, sellega seoses märkame aga ka koomikat. Küsimusele, kuidas tal hirmust kirjutades sinna ühtlasi ka palju naljakat sugeneb, on Kõiv vastanud: „Iga asi, mida sa natuke lähemalt hakkad vaatama, osutub kentsakaks ja veidraks ja naljakaks. Kui ma olen jõudnud temast eemale ja näen teda eemalt, siis ta tundub mulle naljakas. Aga kui ma tema käes olen, ma olen tema küüsis ja ma ei saa ..” (Kõiv 1998a: 22). Kõivu loomingus ongi omajagu naljakat, mis liitub tihti ka haiguse või kehalisusega, muu hulgas *pars pro toto* võtte rakendamise kaudu sündinud paradoksevat ja absurdset huumorit, isegi groteski. Näidendist „Küüni täitmine” võib tuua näitena lõigu Kusta monoloogist, kus kõneldakse, kuidas laastulööja Nikopensiuse Iivan jäi kättpidi masina vahele ning siis „oli ta kaks. Vaatab: mööda masinat jookseb ja hüppab käsi, tuttav käsi, justkui oma käsi – ja ongi kuradiline oma. Ja kes on rohkem oma, kas käsi või see, kes vahib. [...] Nikopensiuse Iivan vahtis silmad punnis peas oma karvast kätt,

ütles veel, et esimene mõte olnud: kus ma seda tuttavat näinud olen, aga ise ta oli” (Kõiv, Runnel 1998: 11–12). Kõivulik fragmentaarsus, traumeeritus või katkendlikkus²² omandab siin sootuks teistsuguse, musta või võllahuumoriga tembitud tonaalsuse.

„Tagasitulekus isa juurde” õrritab Isa söögilauas teadlikult nii Ema kui ka nende külalist, pisut peenutsevat proua Klaudit iroonilisest alatoonist kantud looga Esimese ilmasõja järgsest ja revolutsiooniaegsest Petrogradist. Muu hulgas kirjeldab ta sõjaväeorkestrantidele toona viimaseks söögikorras antud hobusejalga („karvad küljes ja kabi otsas”). Kohe seejärel meenutab Isa moosekandidolpuga Kiievis viibimist, kus kamraadid ostsid kogu tema viimase raha, viierublase eest, mis ta oli nende kätte usaldanud, kaks kartulikotitait õunu – seepeale sõi ta need kõik korraga viha pärast üksipäini ära ja jäi seejärel düsenteeriasse. „Kaks nädalat istusin säääl laatsareti peldikus .. [...] jõud kadus kah ära, ei jõudnud pärast enam trompetit puhuda, pidin baritoni võtma” (Kõiv 1997: 189–190; meenutagem, et seda lugu räägib ta lõunalauas!). Vihaga söödust põhjustatud kõhulahtisust võib samuti tõlgendada organismi enesepuhastusena. Samas sünnib siin madala (haigus, vaevus) ja kõrge (muusika) kõrvutuse kaudu mõjus kontrast. Ihulike hädade kontekstis sekundeerib Isa monoloogile Kõivu näidendites kaks episoodi, mispuhul teeb laua alla peitunud tegelane end kurbkoomilisel moel, aga sõna otseses mõttes täis: näidendis „Finis nihilis” Ema, kes võõras kohas võõra lapsega peitust mängides laua all pugununa ootamatult haigeks jääb, ning „Lõputu kohvijoomise” varasemas variandis kesk sõjakära kohvikusse pakku rutanud Magister, kes hiljem nuhiks osutub. Samasuguses võtmes loodud jämekoomilist

²² Eelõeldu avaldub ka teatavat teravust või lõikavust vahendavates, seeläbi omakorda ka valuaistingule viitavates motiivides-metafoorides – olgu tegu kas ootamatult väljapurskava (hingelise) raevukuse, erootilisuse ja agressiivsuse põimingute või remarkteksti looduskujunditega. Osutagem siinkohal ka Kõivu kultuuriloolisest esseistikast pärit, ühiskondlik-kultuuriliselt kõike võõrast sümboliseerivale pabermantlile, mis tema sõnul hakkas eestlastele 1949. aasta küüditamise järel koos suure hirmuga „ihusse ja lihha” kasvama (Kõiv 2005: 306–307).

ravitsemisstsenei kohtab näidendis „Põud ja vihm ...”, kus pörsakohitseja Peetso Saamo saunas talumehe tagumikust kuuli välja kougib; Jaak Rähesoo (1999: 1872) on seda õigustatult nimetanud külakuraasi groteskseks tipuks.

Üldistades juhtumeid

Toetudes Jeanette R. Malkini väitele, et traumaatilist mälu iseloomustavad nii katkendlike fragmentide üliküllus kui ka seosetute kehaliste seisundite ja aistingute rohkus, nagu ka kaootiliste mälestuste taas läbielamine (Malkin 1999: 29, 31), võime nentida, et Kõivu loomingus peitub ja peegeldub suuresti traumaatiline mälu. Kõivu erilist huvi (lapsepõlve)mälestuste uuesti läbielamise vastu ongi tõlgendatud kui trauma märki, leppimatust minevikuga (Saro 2004a: 141). Trauma-teooria aspektist kinnitavad Kõivu dramaturgiast leitud näited, kui tihedal ja paradoksaalsel moel on seotud mineviku taastamise võime ning teisalt võimetus sellele ligi pääseda (Caruth 1995: 152). Kirjutamist on arvatud Kõivu jaoks paljuski teraapiliseks tegevuseks (Saro 2004a: 141), ent sama küsimust on puudutatud ka avaramast vaatenurgast: „Midagi tahetakse alal hoida, millestki lahti saada [...] Kuid Kõivu dramaturgia ei ole mingi psühhoteraapia eneseabi korras, vaid maailmatunnetuse väljendus” (Epner 2004: 128).

Kõiv ise on tõesti tunnistanud, et „pool sellest, mis ma kirjutan, on selles, et ma kirjutan oma hirmuelamusi ja katsun nendest kuidagi lahti saada. Pool on sellest täiesti irratsionaalne ja ainult selleks kirjutatud, et oma hirmu kuidagiviisi leevendada” (Kõiv 1998a: 22). Sellest väitest lähtudes sobib Kõivu tekstiloomes puhul rakendada eespool mainitud (auto)patograafia mõistet, mis tähistab nii enda kui ka kellegi teise isiklikul kogemusel põhinevat haiguskujutust. Patograafiaid on eeskätt omaelulookirjutuse uurimisel väärtustatud inimlike dokumentidena nii traumaatilise kriisi kui ka nende kriiside üleelamise ja mõistmisvõimaluste kujutamisel (Annuk 2010: 40–41). Kirjandusuurija Thomas Couser, kes aga on juurutanud mõiste „autopatograafia” (*auto* 'ise' + *pathos* 'kannatamine,

haigus' + *grapho* 'kirjutamine'), tähistamaks autobiograafilisi haigust või puuet kajastavaid narratiive, nendib, et need võivad varieeruda päevikuvormilistest lugudest esseistlike ja inimese kogu elukaart hõlmavate omaelulookirjutusteni. Ühtlasi määratleb Couser autopatograafia arengulist tõusujoont 20. sajandi viimastel kümnenditel kultuurilise tervise märgina, st märgina oma haigusseisundi tunnistamisest ja uurimisest. (Couser 1999: 164)

Just viimati mainitud aspektid – tervet inimelu hõlmavad autobiograafilised haigusnarratiivid ja sedalaadi tekstide märgilisus üldisemas, kultuurilises, aga ka ühiskondlikus ja ühismälu kontekstis – resonanceerivad väga loomulikul moel Kõivu loominguga. Nagu nägime, mängib haiguse temaatika ja metafoorika nii Kõivu maailmatunnetuses kui ka isiklikus elu- ja loomeloos tähendusrikast rolli. Kõivulikes haigusnarratiivides võivad teemad ja kujundid esineda kas üksikuna või kobardunult nii ajaloolis-ühiskondliku ja rahvuslik-kogukondliku üldistuse kui ka autobiograafiliste (autopatograafiliste) kaastähenduste kandjate ja vahendajatena. Ühelt poolt paigutub haigus *per se* metafoorina Kõivu dramaturgias ja muus loomingus Eesti ajaloo kataklüsmide, nn saatuslike aastaarvude konteksti; teisalt võivad haigused ja haigusnähud omandada ka leevendavalt absurdse ja kurbkoomilise või teravdatult groteskse varjundi.

KIRJANDUS

- Annuk, Eve 2004. Keha ja haigus Ilmi Kolla kirjades ja luuletustes. – Ariadne Lõng 1/2, 43–57.
- Annuk, Eve 2010. Haiguse kujutamine luuletaja Ilmi Kolla kirjades. – Mäetagused 45, 39–52.
- Annuk, Eve 2016. Haigused ja igatsused. Lilli Suburgi käänuline tee. – Keel ja Kirjandus 7, 539–552.
- Caruth, Cathy 1995. Recapturing the Past. Introduction. – Cathy Caruth (ed.), Trauma: Explorations in Memory. Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 151–157.
- Couser, Thomas G. 1999. Autopathography: Women, Illness and Lifewriting. – Martine Watson Brownley, Allison B. Kimmich (eds.), Women and Autobiography. Wilmington: Scholarly Resources Inc., 163–173.

- Epner, Luule 2004. Kõivu teatrid. – Jaan Kangilaski, Bruno Mölder, Veiko Palge (koost.), Püsimatu *metaphysicus*. Madis Kõiv 75. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 123–139.
- Epner, Luule 2016. Pildi kokkupanek. Nüüdisteatri kaks aastakümnet. – Vaateid eesti nüüdisteatrile. Studia litteraria Estonica 17. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 24–52.
- Epner, Luule 2018. Mängitud maailmad. Heuremata 8. Tallinn, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Epner, Luule; Viires, Piret 2021. Siirdeajastu kultuurimuutused. – Philologia Estonica Tallinnensis 6. Siirdeajastu kultuurimuutused. Cultural Changes of the Transition Period. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 5–12.
- González, María de la Luz Sevilla 1997. Muutused mõistes *haigus* ja selle ühiskondlik kujutus. Pidalitõvest AIDSini. Tlk Ruth Lias. – Akadeemia 9, 1916–1929.
- Kruuspere, Piret 2000. Maastik Kõivust Öunapuuni ja Undist Unduskini. Eesti näitekirjandus üheksakümnendatel. – Looming 6, 899–907.
- Kõiv, Madis; Lõhmus, Aivo 1987. Põud ja vihm Põlva kihelkonnas neläoistkümnendama aasta suvõl. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kõiv, Madis 1991a. Kõik inimesed haritakse kirjanikkudeks. Küsitlenud Astrid Reinla. – Vikerkaar 3, 83–89.
- Kõiv, Madis 1991b. Vastab Madis Kõiv. – Teater. Muusika. Kino 10, 3–14.
- Kõiv, Madis 1997. Kolm näitemängu. Tallinn: Eesti Draamateater.
- Kõiv, Madis 1998a. *Die Hammerklaviersonate*. Kokkusaamine Madis Kõivuga. – Teater. Muusika. Kino 11, 12–25.
- Kõiv, Madis 1998b. *Die Hammerklaviersonate*. Kokkusaamine Madis Kõivuga II. – Teater. Muusika. Kino 12, 52–57.
- Kõiv, Madis; Runnel, Hando 1998. Kõüni täitmine. Tartu: Ilmamaa.
- Kõiv, Madis 2005. Luhta-minek. Eesti mõttelugu 61. Tartu: Ilmamaa.
- Kõiv, Madis 2007a. Näidendid II. Tartu: Akkon.
- Kõiv, Madis 2007b. Vana kateeder. Meenutusi Tallinna Polütehnilise Instituudi füüsika kateedrist aastatel 1953–1961. – Akadeemia 9, 1899–1947.
- Kõiv, Madis 2009a. Juhtum. – Vikerkaar 3, 45–62.
- Kõiv, Madis 2009b. Näidendid III. Tartu: Akkon.
- Kõiv, Madis 2009c. Suvi Pääbul ja kinnijooks Raplas. Studia memoriae VI. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.

- Kõiv, Madis 2010. Näidendid IV. Tartu: Akkon.
- Kõivupuu, Marju 2014. Rahvameditsiin – argipraktikad, uurimisvaldkond, kultuuripärand. – Vikerkaar 7/8, 109–122.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter 1998. Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: Tõlgendusvõimalusi II. – Akadeemia 5, 899–916.
- Luik, Hans H. 1987. Pööre peenuse suunas. – Teater. Muusika. Kino 8, 61–68.
- Malkin, Jeanette R. 1999. Memory-Theatre and Postmodern Drama. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Merilai, Arne 2005. Patafüüsiline tuumafüüsika: vomitiivne diskursus. – Vikerkaar 4/5, 170–173.
- Mikkel, Reet 1988. Mitu puud on metsas? „Haigete laste vanemad” Draamateatris. – Õhtuleht, 22. oktoober.
- Noor, Heino 1994. Vaimse tervise poliitilisi aspekte. Enesehävituslikust käitumisest sovietiaegses Eestis. – Akadeemia 9, 1846–1861.
- Rähesoo, Jaak 1999. Madis Kõivu näidenditest. – Looming 12, 1861–1874.
- Rähesoo, Jaak 2000a. Madis Kõivu näidenditest II. – Looming 9, 1363–1382.
- Rähesoo, Jaak 2000b. Pildi sees olek: jooksev üldistuskatse. – Teater. Muusika. Kino 12, 10–14.
- Saro, Anneli 2004a. Madis Kõivu elu kui unenägu. – Jaan Kangilaski, Bruno Mölder, Veiko Palge (koost.), Püsimate *metaphysicus*. Madis Kõiv 75. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 140–151.
- Saro, Anneli 2004b. Madis Kõivu näidendite teatriretseptsoon. Dissertationes litterarum et contemplationes comparativae Universitatis Tartuensis 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Sontag, Susan 2002. Haigus kui metafoor. AIDS ja selle metafoorid. Tlk Krista Kaer. Tallinn: Varrak.
- Torp-Kõivupuu, Marju 2007. Haigus kui staatusesümbol. Traditsioon, lähiminevik ja tänapäev. – Akadeemia 4, 812–846.
- Valgemäe, Mardi 2003. Madis Kõivu tagasitulek patafüüsikasse. – Maris Balbat, Piret Kruuspere (toim.), Madis Kõivu mõttelistes maailmades. Tartu 4. XII 1999 toimunud Madis Kõivu 70. sünnipäeva tähistanud konverentsi ettekannete põhjal koostatud artiklikogumik. Tallinn: Eesti Teatriuurijate Ühendus, 170–186.

SUMMARY

SUBJECT MATTER AND METAPHORS OF ILLNESS IN THE DRAMATURGY OF MADIS KÕIV

The aim of this article is to analyse the dramaturgy of Estonian writer, physicist and philosopher Madis Kõiv (1929–2015), including selected texts of his prose and essays. My approach derives from the autobiographical as well as socio-political point of view, set in the context of the Estonian transition period. Studying Kõiv's plays that were brought on stage mainly in the 1990s, the article explores the subject matter of illness (tuberculosis, neurosis) and associated motifs (corporeality, disability, trauma, fright) as well as metaphorical symptoms of illness (nausea etc) in his works. This research is based on the method of close-reading and studies of cultural semantics, including stereotypes and metaphors of illness (Sontag), as well as studies of autobiographical aspects in the depiction of illness/disability (Couser, Annuk).

Focusing on Kõiv's play "Tagasitulek isa juurde" ("Return to the Father") and his short story "Juhtum" ("An Incident"), corresponding and comparative examples are presented from his other works. Kõiv's individually masterful and aesthetically fresh approach, namely the use of motifs and metaphors of illness, has amplified the interpretation, and extended the connotations of Estonian national history and collective memory in drama and theatre. Following Couser, an autopathographical point of view – emphasizing the significance of autobiographical narratives of illness in the wider context of social and collective memory – has proved to be relevant in the study of Kõiv's plays. On the one hand, the metaphor of illness *per se* is emphasized in the context of the cataclysms of Estonian national history. On the other hand, Kõiv offers ways of healing through absurdity and even dark humour.

Keywords: Madis Kõiv, Estonian drama, transition period, national history, traumatic memory, illness, disability, corporeality